

ДО ПИТАННЯ ПРО “ФРАНЦУЗЬКИЙ ПОХІД” ІВАНА СІРКА

Визначна постать українського полководця і політичного діяча XVII ст., кошового отамана Івана Дмитровича Сірка завжди притягує до себе увагу істориків та дослідників минувшини. Його діяльність на теренах України вивчають вже майже півтора століття, але все одно в біографії цієї відомої людини залишаються незаповнені лакуни. Найголовніше, що практично нічого не відомо про період життя Івана Сірка до 50-х років XVII ст., тобто про першу половину його бурхливого життя. Розрізнені біографічні факти доводиться вишукувати у народних піснях та переказах і доповнювати побічними даними з різних джерел. Тому цілком можна зрозуміти бажання заповнити цю лакуну в житті народного героя, не менш героїчними подіями, ніж ті, що траплялися з ним у більш відомій другій половині його життя. Ось до таких уявних “героїчних” фактів біографії Сірка і відноситься твердження, що зустрічаються в історичній літературі про його французький похід 1645 р.

Звідки ж походять корені цієї легенди і взагалі, з якою метою вона була оприлюднена і для чого? На ці питання я спробую знайти відповідь. Звісно всі питання і домисли, як *pro*, так і *contra*, були б зняті після оприлюднення тих документів з архівів Франції, що відносяться до подій Тридцятирічної війни і які трактуються то так, то інакше. Але не маючи можливості доступу до цих документів, я обмежусь історіографічним оглядом тих наукових праць, що висвітлюють це питання.

Головним аргументом для прибічників участі запорозького козацтва в облозі та взятті фортеці Дюнкерк у 1646 році, є книга П'єра Шевальє, що була видана десь на початку 60-х років XVII ст. В присвяті графові де Брежі, колишньому послу Франції у Польщі, автор цього твору вказує на участь запорозьких козаків у війні проти Іспанії на боці Франції. В коментарі вчених А.Барабой та О.Беззо до видання українською мовою у 1960 році цієї книги написано, що “відомості, які в ній є, слід вважати незаперечними” [1; 163]

Другою працею, якою послуговуються прибічники перебування козаків та Сірка у Франції, є праця Ілька Борщака “Козаки Хмельницького під Дюнкірхеном”, що вийшла 1922 року за кордоном. Автор посилався на вивчені ним, впродовж п'яти років, документи архівів французьких Міністерства закордонних справ та військового міністерства. У своєму дослідженні Борщак наводить листи де Брежі до кардинала Мазаріні, що підтверджують перебування запорожців у Франції. Наприклад, лист від 16 серпня 1644 року: “Як я вже писав Вашій емінеції, тут ходять чутки про нову війну козаків з турками. На жаль, бо, як я вже зазначав, маю думку набрати козаків на службу його величності. Козаки дуже відважні вояки, не злі їзди, перфектна інфантерія, особливо вони здібні до захисту фортець. Король, який любить козаків, радить використати їх і в тому разі, якщо війни не буде” [1; 164]. 11 березня 1645 року де Брежі повідомляв: “Уже три дні, як полковник Хмельницький, у товаристві старшин Сірка і Солтенка виїхали до Гданьська, прямуючи до Парижа” [1; 164]

Фактично ці дві роботи і наведені у них фактах стали основою для пропагування французького походу козаків і участі у ньому Сірка. Найповніше розповів про цю можливу експедицію у своїх працях І.Крип'якевич. Підтверджує цей історичний факт і М.Костомаров: “Хмельницький невдовзі перед тим був у Франції, де радився з графом де Брежі, призначеним посланником у Польщу, відносно доставки козаків у французьке військо. Потім 2400 охочих козаків вирушили до Франції і 1646 року брали участь у битві під час взяття Дюнкерка в іспанців” [2; 324]. Без посилання на джерела інформація про похід є й в інших відомих українських істориків. Полонська-Василенко пише: “У 1645-1646 роках понад 2000 козаків перевезено до Франції і вони брали участь в облозі Дюнкерхену. Треба гадати, що серед них був і Хмельницький” [3; 12]. М. Аркас пише у своїй праці: “Так, ми маємо звістку, що Богдан Хмельницький, тоді Чигиринський сотник, їздив у Францію, і там граф де Брежі попросив його прислати козаків у французьке військо. Повернувшись додому, він виправив у Францію 2400 охочекомонних козаків, котрі у 1646 році разом з французами узяли у гішпанців город Дункерк” [8; 160].

Серед сучасних дослідників козацтва можна навести думку видатної вченої Апанович: “Тоді французи найняли 2,5 тисячі українських козаків... Очолованих Б.Хмельницьким, І.Сірком і Солтенком, їх перевезли Балтійським морем з Гданьська до Кале. Пізніше вони взяли участь в облозі іспанців у Дюнкерку. Сірко очолював полк” [4; 27]. Ю.А.Мицик теж схиляється до цієї думки: “Отже, 1644 року посол Франції граф де Брежі за дорученням фактичного правителя країни кардинала Джуліо Мазаріні найняв на французьку службу 2500 козаків. У жовтні 1645 року запорожці, очоловані Богданом Хмельницьким, Іваном Сірком та якимось Солтенком (Золотаренком?), були перевезені Балтійським морем з Гданьська до Кале. Пізніше вони взяли участь в облозі іспанців у Дюнкерку, при чому Сірко командував уже тоді полком” [5; 12]. Однак згадування двома цими авторами поряд з іменем Сірка письменника Дюма і його героя Д'Артаньяна, не додає науковості їх твердженням.

Дуже обережно до питання козаків і Дюнкерка підійшли Смолій і Степанков у своїй монографії про Богдана Хмельницького. Вони повторюють твердження про 2,5 тисячі козаків перевезених морем, але водночас перераховують тих, хто за цей факт, а хто проти: “І.Крип'якевич, В.Сергійчук, В.Серчик – не заперечують участі Хмельницького у боях під Дюнкерком. З.Вуйцик, В.Голобуцький, Я.Качмарик таку можливість заперечують” [6; 70].

А що ж інші українські історики? Якщо взяти солідні монографії Бантиш-Каменського, Дорошенка, то в них немає ніякої згадки про цей яскравий епізод з історії України напередодні подій 1648 року. Жодного слова немає в літописах Григорія Граб'янки, Самовидця та Самійла Величка, в яких йде мова про козацтво. У своїй величній праці «Історія України-Русі» Михайло Грушевський теж обходить мовчанкою це питання. А саме головне, історик козаччини Дмитро Яворницький, розповідаючи про Сірка, теж мовчить про його «французький похід». Але цим історикам книга Шевальє відома, як було вказано із XVII сторіччя, і не знати про викладені там факти вони просто не могли.

Великий вплив на думки багатьох українських вчених про події під Дюнкерком мало дослідження польського історика Збігнева Вуйцика, який у 1970 році дослідив французькі архіви, що свого часу переглядав Борщак, і виявив, що в документах йде мова лише про поляків. Аргументація Вуйцика була досить солідна і призвела, наприклад, до повної зміни позиції відомого історика козацтва В.Голобуцького. У ранніх роботах він стояв на точці зору участі козаків в облозі Дюнкерка і навіть перший висловив беззаперечну думку про участь у цих боях Хмельницького. Але в статті «Про одну легенду з історії України», що була надрукована в Українському історичному журналі (№1 за 1985 рік), Голобуцький цілком спростовує свої твердження і стає на точку зору противників перебування запорозьких козаків у Франції [1; 163].

Легенди навколо цього походу дійшли вже до того, що протягом кількох десятиліть твердять про існування пам'ятника Івану Сірку під Дюнкерком. І не раз за часів Радянського Союзу амбасада СРСР отримувала запити від краєзнавців, яких особливо розпалювала думка про цей похід. Наприклад, запит харківського краєзнавця І.Саратова. Як приклад, наведу дві відповіді на листи К.Романова члена громадської ради Мереф'янського історико-краєзнавчого музею у 80-х роках ХХ ст. «Шановний Костянтин Валерьянович. У зв'язку з Вашим зверненням відносно даних про кошового отамана Сірка (Серка) Івана Дмитровича Посольство СРСР у Франції встановило, що у Французькій енциклопедії, а також в інших доступних історичних джерелах згадок або яких-небудь літературних матеріалів про нього немає. Що стосується пам'ятника Серку (Сірку), то у відповідь на запит радпосольства керівництво Національної палати історичних пам'ятників і місць Франції повідомило, що у національному державному реєстрі історичних пам'ятників Палати вказаний пам'ятник не значиться. Відсутність документів або матеріалів, що мають відношення до Серка (Сірка), у свою чергу констатувала Дирекція архівів північних департаментів Франції, куди також зверталось радпосольство. Третій секретар I європейського відділу А.Шульгін», «Шановний Костянтин Валерьянович! За вашим проханням Товариство «Франція-СРСР» звернулося до мерії м.Дюнкерка з метою з'ясування факта існування пам'ятника отаману І.Сірко в районі цього міста. З листа, отриманого з мерії м.Дюнкерка випливає, що в районі м.Дюнкерка такого пам'ятника немає, а в архівах муніципалітета ніяких згадок про його існування не виявлено».[7]

Якщо підходити до питання був чи не був «французький похід» Сірка і козаків критично, а не з точки зору заповзятливого краєзнавця, то зразу виникають деякі питання, що ставлять під сумнів що козацьку ескападу.

По-перше. Питання про козацьке посольство відправлено до Франції. Участь у ньому Хмельницького цілком зрозуміла, адже на той час фактично слово «козак» було брендом, якщо сказати на сучасний манер і брендом який добре продавався. Тож польський король, який мав бажання мати добрі стосунки з Францією і вволити її намагання мати козаків, цілком закономірно міг послати добре освіченого козака. Але хто ж ще був у цьому посольстві згідно з листом де Брежі? Згадується якийсь Солтенко. Фігура ця загадкова і походження її невідоме. Отець Мищик намагається ототожити Солтенко з добре відомою постаттю Золотаренка, але це не витримує ніякої критики. Отже невідомий Солтенко і Сірко. Ким був на той час Сірко ніхто не знає, але навряд чи він мав відношення до зовнішніх зносин королівства, як людина неписьменна та не здатна розмовляти іноземними мовами. І дійсно, той же Борщак наводить повідомлення з «Газетт де Франс» від 19 квітня 1645 року, що «до Парижу прибули старшини польської інфантерії в справі служби у Й.В.».[1; 164] А в архіві військового міністерства Франції Борщак знаходить чернетку документа, у якому розшифровується, хто були ті старшини: «Пани Хмельницький, Солтенко - старшини козацькі й пан Пржемський - полковник польського короля».[1; 164]. Сірко таємниче зникає по дорозі до Парижа. А можливо його взагалі там не було? Можна погодитися тільки з тим фактом, що Хмельницький дійсно був у Франції. Пізніше, у 1655 році гетьман під час зустрічі з французьким дипломатичним агентом, який приїхав на Україну, заявив, що він з задоволенням згадує про своє перебування у Франції, розпитував про принца Конде та з гордістю називав його своїм старим вождем.[9; 76] Але навряд чи Хмельницький гаяв свій час в облозі Дюнкерка. Багато дослідників стверджують, що саме на 1645 рік припадає початок задуму майбутнього гетьмана про повстання. Наприкінці 1645 року Хмельницький зайнятий переговорами старшини і короля про похід на татар, а на початку 1646 року власноруч доправляє до Кракова захоплених козаками двох татарських відвідувачів. І ще. Якщо Хмельницький готує повстання, то чи буде він відправляти до Франції запорожців і тим послаблювати своє майбутнє військо і сам вставати на чолі цього непотрібного українцям походу?

По-друге. Сірко теж не був під Дюнкерком. Адже якби така військова подія, що тим більш закінчилася перемогою відбулася, то кошовий пам'ятав би про неї все життя. Олена Апанович приводить такий факт. «Уже на схилі життя в листі до московського царя Олексія Михайловича Сірко згадував, що наприкінці 20-х років разом з Богданом Хмельницьким брав участь у морському поході на турецьку фортецю Трапезунд» [4; 27] А де ж згадка про посольство, про Дюнкерк, до якого теж був причетний Хмельницький? Виникає питання - а звідки така

впевненість, що Сірко був командиром полка козаків у Франції? Відповідь випливає з листа виписаного російським дослідником А.Половцевим у 1899 році. Це лист Ла-Тельє, сановного чиновника при Мазаріні від 1 вересня 1646 року, у якому згадується, що з Польщі до Франції прибуло 10 полків: одним з них командував Пржеємський (Пржемський), а двома іншими – французи *Сіро* і Камбре.[1; 164]. Як бачимо Пржеємський, який брав участь у переговорах прибув до Франції, а француз Сіро перетворився з часом на Сірка і пішов гуляти сторінками наукових праць.

По-третє. А чи взагалі були ті козацькі полки - козацькими? Якщо ми погодимось з цим, то все наше уявлення про козаків, як захисників своєї Батьківщини, патріотів, зійде на пси. З признанням цього факту запорозькі козаки перетворюються на звичайних кондотьєрів, які за 25 талерів, готові проливати свою кров за кого завгодно. Але у 1644 році король Владіслав направив на Микитинську Січ високопоставленого офіцера, який провів там тривалий час схилиючи козаків до участі у Тридцятирічній війні, та чи вмовив він їх невідомо [1; 164]. І ось раптом майже 2,5 тисячі (у різних авторів, доречі, різні цифри) зриваються з місця і пливають до Франції. Що це були за козаки? В жодному документі не сказано, що це запорозькі козаки. Пишеться просто козаки. Дослідники розуміють, що король не міг послабити своє реєстрове козацтво, яке складало на той час 6000 воїнів у момент загострення стосунків з Кримом, а тому всі роблять висновок, що це запорожці. Але й запорожців на той момент було небагато. Адже Микитинська Січ, що була заснована у 1639 році, була чи не єдиною Січчю, яка була підконтрольна полякам, які не допускали збільшення запорозького війська. І якби 2,5 тисячі запорожців пішли на війну, то на Запорожжі залишилася б одна польська залога. Далі Сергійчук згадує, що козакам довелося йти не довго, адже у Сілезії стояв їх 5-тисячний корпус і саме з нього було набрано охочих до Франції [1; 164]. Знову ж постає питання - звідки взявся той корпус і що то були за воїни? Брежі, характеризуючи майбутніх найманців, пише, що вони добре вміють захищати фортеці. У запорожців фортець не було, а їх участь в обороні Азова була спорадична. Тепер цікаве питання, а що ж сталося з козаками після взяття Дюнкерка? Виявляється, незначна їх кількість пробралася через усю Європу на Україну, а так майже усі осіли у Лотарингії чи цілими полками перейшли на службу до іспанців.[1; 164] Це ті козаки, які клали своє життя за українську землю, ті, що піднімали повстання на галерах і пробивалися з боєм до рідної України, а тут, покинувши все, залишаються за гроші на чужині. До речі, у 1684 році вийшла дисертація про українських козаків Йогана Йохима Мюллера із Зоммерфельда, факта перебування козаків у Франції та на кордоні з Німеччиною у Лотарингії він не знає. Як не знає цього і рукописна віршована хроніка про Сірка, що була написана у Західній Європі у другій половині XVII ст. Далі треба зауважити, що майже вся козацька доба, всі визначні події того часу, були зафіксовані у народному фольклорі. У піснях та переказах в поетичній обробці фіксувалися усі перемоги і поразки, дії усіх визначних козацьких ватажків. Жодної пісні про перемогу під Дюнкерком та славних лицарів-переможців Хмельницького та Сірка не існує.

По-четверте. Чому саме у 1922 році Борщак оприлюднює свою працю із твердженнями про запорозьке коріння учасників облоги Дюнкерка? Цьому теж можна знайти логічне пояснення. Адже це був час поразки української демократичної революції, коли спроба утвердити державну незалежність України, закінчилася її розподілом між кількома державами. Україна зникла з політичної мапи Європи і тому треба було нагадати про її значення в загальноєвропейській історії. Борщак був цілком правий, звертаючи увагу на тісні зв'язки України і Франції, гегемона в континентальній Європі, після перемоги у I світовій війні. Але зараз такої пропагандистської мети перед дослідниками нема і до тверджень початку XX ст. слід підходити критично.

Отже, можна прийти до висновку, що більш схоже на правду концепція Збігнева Вуйцик, про перебування у Франції чи то польських військ, чи то найманих лісовичків, під загальною назвою козаків. Ні Сірко, ні Хмельницький не мали відношення до облоги Дюнкерка і «французький похід» запорожців є лише легендою. Але звісно остаточну крапку у цій дискусії може поставити лише оприлюднення і вивчення французьких архівів.

Джерела та література:

1. Сергійчук В. Запорожці за Дунаєм, Віслою, Рейном...//Всесвіт. – №6. – 1990. – С.158-166.
2. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – М.: Чарли, 1991. – 658 с.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – К.: Либідь, 1992. – 608с.
4. Апанович О. Чортотмицька Запорозька Січ. – К.: Українське козацтво, 1998. – 80 с.
5. о.Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя: Тандем-У, 2000.– 44 с.
6. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
7. Фондовий архів НДКМ.
8. Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1990. – 456 с.
9. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К.: Держполітвидав, 1954.– 326 с.